

ДЖУЛІАНО ДІ БЕРНАРДО

БІОЕТИКА

Філософське обґрунтування

Термін «біоетика» було вжито вперше в 1971 році, в назві книги онколога В. Р. Поттера «Bioethics: Bridge for the Future» (Біоетика: Міст в майбутнє). Він означає ідею використання біологічних наук для поліпшення якості життя.

Цей термін одразу набув семантичної та філософської двозначності. Справді, з одного боку, він вказує на міркування про залежні від життя цінності (bios), з другого — засвідчує причетність до метаморалі (ethos), яка оцінює результати, одержані в біології та в медицині. Така подвійність значень пов'язана з одночасним використанням двох складових його термінів — «bios» і «ethos», які інколи виражають вдалий синтез і водночас вказують на глибоке протиріччя. Це є неспростовним доказом складності визначень, які даються біоетиці, і показує, що при уточненні його сфери перевага надається або науковому підходу, який ґрунтується на bios, або етичному, що спирається на ethos. У процесі подальшого розвитку біоетики ця двозначність матиме тенденцію до погіршення і спричинятиме дедалі більшу неясність її значення. Звідси виникає необхідність її філософського обґрунтування.

Якщо значення, котрі можна віднести до терміна «біоетика», різні, то її предмет ясний і зрозумілий: людське тіло розглядається з нової точки зору, яка в певних аспектах відрізняється від усіх інших попередніх, історично даних, точок зору. Справді, *людське тіло* має розглядатися не як органічна єдність, нерозривна у своїх складових частинах, а як сукупність біологічних функцій, які можуть зазнавати трансформації та адаптації. З цього випливає, що як окремі органи, так і тіло у своїй завершеності можуть зазнавати змін, здатних зіпсувати їх природу. Наслідком є те, що вивчення людського тіла з природного (як було раніше) стає штучним: штучно можна змінювати людську природу. Така нова ситуація породжує проблеми, пов'язані з можливими втручаннями людини (вченого) в людське тіло, проблеми, які мають велике етичне, соціальне, юридичне, релігійне, економічне значення.

Від часу публікації книги Поттера біоетика розглядається як суміжне вчення різних дисциплін. Така характеристика знайшла подальше підтвердження в «Енциклопедії біоетики (Encyclopedia of Bioethics)», розпочатій у 1972 році вкладом Інституту етики Кеннеді (Kennedy Institute of Ethics) і опублікованій у 1978 році. Останнім часом біоетика являє собою масштабний і автономний проект пошуку, в якому поєднуються, з одного боку, біологія і медицина, з другого — гуманітарні науки, зокрема соціологія, право, теологія і етична філософія. До біоетики дедалі більше виявляється епістемологічний інтерес, що підкреслює відповідальність науки.

У програмі пошуку під назвою «біоетика» співіснують різні сфери — такі, як контроль народжуваності, спадковість та генетика, розвиток невронаук, фармакологічне експериментування на людині, добровільне переривання вагітності, штучне запліднення, пересадка органів, лікування приречених на смерть хворих, клонування.

У кожній з цих сфер постають етичні, соціальні, юридичні, релігійні проблеми. Їх розв'язання звичайно буває неясним і суперечливим. Щоб охарактеризувати таке становище, наведу один випадок. У Станфорді (Каліфорнія) в 1971 році було розроблено методи, які давали змогу переносити генетичний матеріал у клітину. Коли відкриття оприлюднили, з'явилися негативні й тривожні реакції, зумовлені страхом, що у такий спосіб можна модифікувати спадковість. Подібні оцінки змусили дослідників організувати конференцію, яка відбулася в 1974 році в Асиломарі (США) і ухвалила рішення тимчасово припинити дослідження в галузі біотехнологій. Але вже наступного року в тому ж Асиломарі це рішення було скасоване, однак ішлося про жорсткий контроль за біотехнологіями. Відтоді суперечки не вщухають, народжуються партії, які виступають одні — за, а інші — проти біотехнологій. Справа ускладнюється ще й заборонами з боку різних релігій. Біоетика стає галуззю, де стикаються різні концепції світу, життя і людини.

Для ясності необхідно відповісти на два основні запитання. Перше: які відносини між етикою і біомедичними дисциплінами? Друге: якою є етика для цих дисциплін?

Ми вже бачили, що термін «біоетика» включає в себе подвійне значення залежно від того, що превалює — «ethos» чи «bios». У першому випадку наука (біологія та медицина) підпорядкована етиці, у другому — етика залежить від науки. Внаслідок цього на біоетику може бути два різні погляди: один орієнтується на «ethos», і тоді етика самостійна відносно науки, другий — на «bios», і в цьому разі етика не самостійна, є похідною від науки. Друга з цих точок зору є вираженням *сцієнтизму*, тобто концепції, яка претендує на розв'язання всіх людських і етичних проблем з допомогою науки. Сцієнтизм тісно пов'язаний з *позитивізмом*, від якого походить. Позитивізм як філософська концепція виник у Франції в першій половині XIX століття і потім поширився по всій Європі. Він характеризується відмовою від «метафізичної спекуляції» та приписує тільки емпіричним наукам роль вироблення наукової свідомості. Філософії ж відведене завдання систематизувати результати, одержані в окремих науках. Під етикою при цьому розуміють сукупність пропозицій, позбавлених смислу, які виражають тільки ірраціональні емоції.

Є підстави вважати, що значення, вкладене Поттером у термін «біоетика», має чисто науковий характер, чим засвідчується сліпа та абсолютна віра в біомедичні науки. Якщо саме так тлумачити «біоетику» Поттера, тоді остаточно з'ясовується смисл, який він хотів надати цьому термінові. Його посилання на «ethos» виражає ту етику, яка походить від науки і підпорядковується їй. Чи прийняти таке тлумачення біоетики? Причин відкинути його чимало, і вони знаходять виправдання в альтернативному погляді, в центрі якого — «ethos».

Для пояснення цієї точки зору необхідно, передусім, визначити поняття «мораль» та «етика», які звичайно сприймаються як синоніми. Навіть якщо в обох поняттях є спільна основа, можливо і доцільно розмежувати їх. Під «мораллю» загалом розуміють сукупність звичаїв і норм, притаманних даній культурі і прийнятих як правила поведінки людини чи групи людей. А «етика» — це метамораль, тобто вчення, що перебуває за мораллю і розмірковує над цінностями та моральними судженнями, яким воно може дати основу, зводячи їх до сукупності основоположних принципів. У подальшому, коли йтиметься про «етику», ми будемо виходити саме з цієї теорії, яка обґрунтовує і виправдовує мораль.

Існує загальна думка, що в сучасному світі етичне мислення переживає кризу. Розуміння цієї кризи — необхідна умова для з'ясування відносин між «ethos» і «bios» всередині біоетики. Справді, у світі, де ми живемо, зникло будь-яке згадування про традиційні цінності, і ми вже не знаємо, якими можуть бути основи етичної теорії. Сучасна етика

пливе по морю, відкинувши основи метафізики, онтології та релігії. Не існує більше давніх непохитних істин, на які має спиратися етична теорія.

Ми живемо, занурившись у нігілізм, невислуханим пророком якого у ХІХ столітті був Ніцше. Саме з нігілізму, який можна розуміти загалом як духовний феномен, пов'язаний зі смертю Бога та його надчуттєвих ідеалів, розпочалася нинішня криза етики. Нігілізм характеризується також смертю ідеологій та великих тоталітарних концепцій. Йдеться про спосіб мислення просвітителів, які бачили в історії раціональну телеологію; гегелівську теорію, що розглядала утворення Духу в світі; марксизм та його панування цілей, яке розуміли як безкласове суспільство.

Нігілізм та смерть ідеологій ведуть до руйнування законів, на які спиралася етика, позбавлена тепер традиційних непохитних істин, що були її виправданням.

Чи реально уникнути нігілізму? На це запитання можна дати позитивну відповідь. Той же Ніцше, пророк, який сформулював теорію нігілізму, вгадує в «бажанні могутності» можливе рішення. Але для цього слід встановити нові принципи, оскільки будь-яка побудова потребує фундаменту, без якого споруда втрачає стійкість. На які ж принципи спиратиметься нова етика?

Щодо цього варто уточнити: нова етика не народжується з нуля, тому вона розвідує нові шляхи, але має підґрунтям вже існуючий чіткий хід думки, без якого вона не могла б реалізуватися. Нове полягає в тому, щоб пристосувати старе до історичних умов, які змінилися. Отож, постає завдання — визначити, які з існуючих течій беруть участь в утворенні нової етики.

Однак наші міркування мають на меті не створення загальної етики, а скоріш формування етики, здатної спрямовувати науки, зокрема біомедичні. Крім того, варто запитати себе: чи могла б етика науки мати значення для специфічності саме цих наук? Я переконаний, що загальна етика науки (приміром, запропонована Карлом Отто Апелем) може скористатися тільки деякими, а не всіма аспектами біомедичних наук. Тому етика для науки в цілому, маючи значення і для логіки, і для природничих та суспільних наук, надто слабка, щоб охарактеризувати біомедичні науки. Звідси випливає, що ці науки потребують створення етики, здатної зрозуміти, вловити їх специфічність. Окреслюючи цю специфічність, відповімо й на друге запитання, поставлене раніше: якою є етика для біомедичних наук?

Формування будь-якої етики не може залишати осторонь внесок Сократа, який ототожнює сутність людини з її *душею*, визначаючи її як розум, тобто здатність розуміти й хотіти добра, і тому — як інтелектуальну та моральну особистість людини. Таке нове поняття «душі», а значить людини, стало орієнтиром західної культури.

Сократівська етика будується на трьох фундаментальних поняттях: а) *самоконтролі*, тобто самостійності розуму; б) *самовладанні*, тобто перевазі розуму над почуттєвими імпульсами; в) *свободі*, тобто здатності розуму панувати над інстинктами.

Ці три поняття виражають мудру віру в розум, що дає підстави кваліфікувати сократівську етику як раціональну. Категорію розуму Сократ застосовує до всіх, навіть до богів, роблячи їх моральними і тому зобов'язаними керуватися певними правилами поведінки і моральними цінностями. Отож, мораль стоїть на вершині поведінки людини.

Західна культура ще й нині характеризується сократівською етикою, що набула дальшого поглиблення та розвитку в доробку філософів, які з давнини і до наших днів пропонують етичні теорії, котрі зазвичай виражають особливі культурні та соціальні потреби. Описуючи у загальних рисах етику для біомедичних наук, пошлюся на неоціненний вклад Сократа в підтвердження спадкоємності між старим і новим в етичному мисленні.

У чому полягає те «нове», на якому слід будувати етику для біомедичних наук? Щоб відповісти, доцільно почати з поширеного почуття страху, породженого технологічними застосуваннями цих наук. Справді, їх технологічне застосування колосально збільшує можливості людини, яка уже спроможна здійснювати такі радикальні зміни, які загрожують її власній природі. Те, що вона експериментує та змінює, — для неї вже не стороння сфера, як, приміром, всесвіт чи фізичний світ, а вона сама. Коли людина відчуває загрозу з боку науки і вважає, що остання може завдати непоправної шкоди, то з'являється потреба у новій етиці, практичній та просвітницькій, здатній не тільки спрямовувати результати технологічних застосувань, а й заспокоювати людину стосовно її власної долі. Отже, що думати про нову етику?

Нова етична теорія має базуватися на чотирьох поняттях: перше — самостійність, друге — раціональність, третє — відповідальність, четверте — реалізм.

1. Ще Сократ заявляв, що етика, яка ґрунтується на розумі, має бути самостійною (автономною). Це означає, що розум є самодостатнім і тому він здатний до саморегуляції без втручання зовнішніх чинників. Але які ці зовнішні чинники? Передусім, релігія. Ще Сократ, щоб уникнути цієї форми втручання, поширив мораль на тих же богів. Протягом століть підтверджувалося, що етика за своєю природою не є релігійною, тому вона підпорядковується виключно розуму. Такий етичний раціоналізм був доведений до крайніх форм Кантом, який твердив, що «практичний розум», якщо його тлумачити як основу етики, не залежить від жодного знання, релігійного або умоглядного. Крім релігії, етика має бути незалежною так само і від політики, від права і від науки. Якщо етика залежить від останньої, то з'являються сцієнтизм та позитивізм, і в межах терміна «біоетика» значення, що надається «ethos», було б значенням етики не самостійної, а залежної від біології та медицини. Чому етика має бути автономною? Відповідь на це запитання знайдемо у ході дальшого аналізу.

2. Основа сократівської етики раціональна. Розум існує і розвивається як самодостатній принцип. Однак розвиток етичної думки був охарактеризований нераціональними етичними теоріями, які ґрунтувалися на волі, пристрастях і почуттях. Тому існує можливість обґрунтувати нову етику на базі не розуму, а волі. Який же зробити вибір? На мою думку, вибір слід зробити на користь розуму, принаймні з однієї важливої причини: через розум можна досягти *універсалії*. Універсальна етика спроможна увійти в людське суспільство в усій своїй глобальності і так спрямовувати проблеми, породжені технологічними застосуваннями біомедичних наук, щоб дати людству, дезорієнтованому і занепокоєному, необхідний спокій та можливість впевнено дивитися у своє майбутнє.

3. Від автономії та раціональності походить відповідальність. Неясна у Сократа, але згодом добре визначена Платоном, відповідальність означає здатність в усьому відповідати за свої дії. Платон пише у Хкнизі «Республіки»: «Кожен відповідає за власний вибір! Бог не винний, і ми — єдині творці нашої долі через вибір способу життя». Поняття «відповідальність», яке керує класичною етикою, знову з'являється у сучасній етичній думці ґрунтовно зміненим. На відміну від старого поняття, в якому відповідальність ґрунтувалася на вічності і трансцендентності, нині вона стосується часу — не тільки сучасності і найближчого майбутнього, а й (передусім) далекого майбутнього. Наша

відповідальність має поширюватися на далеке майбутнє для того, щоб уберегти людство від небезпеки наук, які вивчають тіло людини: виживання людства у майбутньому є результатом цієї відповідальності. Це нове тлумачення відповідальності— заслуга Г. Йонаса. Щоб відповідальність могла служити всім нині і завжди, вона має спиратися на розум та на універсалії і починатися з реалістичного погляду.

4. Реалізм означає здатність приймати те, що справді існує, бачити умови життя та існування такими, якими вони є, в їх трагічній і сповненій страждань сутності. Реальне може проявлятися через радість, але вона не що інше, як зворотний бік страждання. В історії етичного мислення реалізм є теорією, яку поділяє небагато філософів. Зокрема, його підтримували Шопенгауер і Ніцше. У наш час реалізм відроджується знову і характеризує тривогу, породжену технологічним застосуванням біомедичних наук.

Підсумуємо чотири поняття, на які має спиратися нова етика.

Самостійність захищає етику від зовнішніх втручань — таких, як релігія, політика, право, наука.

Рациональність, тобто розум, дає їй змогу досягти універсалії — необхідної умови для регулювання проблем, порушених біомедичними науками.

Відповідальність робить людину суддею свого вибору і зобов'язує її захищати майбутнє людства.

Реалізм відкриває їй очі на таку реальність, якою вона є, тобто на страждання і трагедії.

Повернемося до запитання, яке ставили вже не раз: чому етика повинна бути самостійною? Наведені вище міркування частково дали відповідь, яку, однак, необхідно ще більше поглибити.

Оскільки я переконаний, що етичний раціоналізм Канта є необхідною умовою для створення будь-якої етики в добу науки, охарактеризую основний принцип його етичної теорії. Кант вважає, що практична філософія будується не на тому, що є, а на тому, що має бути. Це означає, що етика, базована на практичній філософії, створюється із сукупності правил, які не виводяться з історичних, соціальних чи наукових даних. Підтвердимо: необхідність (етика) не виводиться з буття (реальності). І кожна спроба вивести необхідність з буття є логічною помилкою, яка веде до сцієнтизму і позитивізму.

Тому найнебезпечніша пастка для біоетики криється у сцієнтизмі, який створює ілюзію, що наука може розв'язати будь-яку людську і етичну проблему. Наука може розв'язати наукові проблеми, а не етичні, які належать, як показав Кант, до іншої категорії.

Сцієнтизм, породжений позитивізмом, зазнав кризи у другій половині минулого століття. Останнім часом, однак, саме внаслідок вражаючих результатів, одержаних біологією і медициною у сфері маніпуляцій на людському тілі, сцієнтизм досяг зеніту і став сильнішим, ніж будь-коли. Вчені, які є авторитетами у своїй галузі, але мають слабке уявлення про етику та філософію, не вміють опиратися спокусі виступати в ролі мудреців і наставників доброчесності. Шкода, якої вони можуть завдати, була б важкою і необоротною, особливо якщо б вони мали владу запровадити свою «мудрість» всередині *етичних комітетів*.

Страх і занепокоєність, викликані експериментуванням на людському тілі, спричиняють створення таких комітетів, мета яких — етична регламентація для захисту прав і гідності людської особистості. Вони керуються в основному *Кодексом Нюрнберга (Codice di Norimberga)* 1947 р., Гельсінською декларацією (*Dichiarazione di Helsinki*) 1964 р. і Манільською декларацією (*Dichiarazione di Manila*) 1981 р. Спершу ці комітети виникали як стихійні маніфестації всередині лікарень та університетів. Згодом у великих західних країнах почали створюватися *національні комітети*. Нині вони прагнуть охороняти права особистості з юридичного боку. Щодо людського тіла вводяться правила: *неготовність розпоряджатися* (мого тіла не можна торкатися без моєї згоди), *непридатність для продажу* (не можна торгувати людським тілом), *неможливість майновості* (не можна ставитися до нього як до майна).

З необхідністю створення етичних комітетів згодні всі, однак викликає суперечки питання про те, хто має право входити до їх складу. Вчені, філософи, юристи, теологи? Ця полеміка — доказ двозначності розуміння біоетики, про що вже йшлося.

Дехто стверджує, що до етичних комітетів мають входити вчені, оскільки лише вони знають, як повинні використовуватися наукові відкриття, а значить, зможуть розв'язувати проблеми, що виникають при цьому. Йдеться про явно сцієнтистську позицію. Парадоксально, але така позиція прямо протилежна тому, що відстоював позитивізм. Адже він проголошував, що вчений має право на вільний науковий пошук, але не відповідає за те, як інші використовують його відкриття. А нині вимагається, щоб він відповідав і за таке використання. Тобто вчений одержує монополію не тільки на науковий пошук, а й на етику, яка мала б регулювати цей пошук. Сказане не означає, що вчені не можуть входити до складу етичних комітетів. Однак вони не повинні використовувати свій авторитет в етиці. Про етику належить говорити філософам. Якщо буде інакше, це стане непереборною перешкодою для розуміння і розвитку біоетики.

Етичні комітети мають засновуватися вченими (біологами і медиками), філософами (моралі і науки), юристами, соціологами і теологами. Однак кожен з них повинен обмежено використовувати власний авторитет, і лише у галузі своєї компетенції, не втручаючись в чужі сфери і поважаючи позицію інших. Тільки так етичні комітети зможуть розбиратися у заплутаних колізіях, пов'язаних з експериментами на людському тілі. Людина має бути впевнена, що їй не загрожує чиясь сваволя, коли вона стає об'єктом якихось медичних чи біологічних втручань.

GIULIANO DI BERNARDO (University of Trento, Italy).